

Schönfeld-Ehinger en de heks van Endor

Tot de aankopen van het Rijksprentenkabinet in 1971 behoorde een boeiende prent van Gabriel Ehinger naar Johann Heinrich Schönfeld met als onderwerp *De verschijning van Samuel's geest aan Saul bij de heks van Endor*¹. Deze aanwinst geeft aanleiding tot een korte samenvatting van wat reeds eerder in Duitsland werd gepubliceerd, met toevoeging van enkele iconografische aspecten. Johann Heinrich Schönfeld wordt gerekend tot een van de belangrijkste kunstenaars van de Duitse 17de eeuw. Hij werd in 1609 geboren te Biberach, bij Augsburg. Na een leertijd van enkele jaren bij een lid van de schildersfamilie Sichelbein en een verblijf van enige jaren in Stuttgart, vertrok Schönfeld ter voltooiing van zijn opleiding naar Italië. In 1633 ging de jonge schilder, via Frankrijk naar Rome en omstreeks 1638 vertrok hij voor twaalf jaar naar Napels; over zijn verblijf aldaar is echter weinig bekend. Toen Schönfeld in 1651 naar Duitsland terugkeerde, reisde hij ook weer via Rome en ontmoette daar Salvator Rosa (1615-1673). Het 'fantastische' in het werk van deze schilder trok hem sterk aan. Ook Salvator Rosa schilderde een voorstelling van Saul bij de heks van Endor, in 1668². Het schilderij werd in dat jaar in Rome tentoongesteld en daar niets er op wijst dat Schönfeld in de zestiger jaren nog een reis naar Italië heeft ondernomen, zal hij deze voorstelling zeer waarschijnlijk niet gekend hebben; reeds ca. 1652 vestigde hij zich nl.

in Augsburg en hij bleef daar werkzaam tot zijn dood in 1682/83.

Schönfeld's compositie van *Saul bij de heks van Endor*, die wij kennen door de prent van Gabriel Ehinger (afb. 1) is gebaseerd op een verhaal uit het Oude Testament (1 Samuel 28:7-25). Om te vernemen hoe de afloop zal zijn van zijn strijd tegen de Philistijnen gaat Saul, koning van Israël, vergezeld door twee mannen, in de nacht vóór de veldslag, naar de dodenbezweerster te Endor. Hij is door God verlaten omdat hij eens tegen Hem gezondigd had (1 Samuel 15). De heks roept voor hem de geest van de profeet Samuel op en deze voorspelt Saul de ondergang van zijn leger en zijn dood. De ets van Gabriel Ehinger toont deze onheilspellende profetie. Saul, in gevechtstenuue, met zijn zwaard aan zijn zijde, bevindt zich midden in een tovercirkel en heeft zich voor de geest van Samuel op de knieën geworpen. Terwijl hij zijn ene hand op zijn hart houdt, zoekt hij met zijn andere hand steun op de grond. Zijn twee metgezellen staan bij de ingang van de grot van de dodenbezweerster. Achter Saul staat de heks, die met een brandende fakkel de grot spookachtig verlicht. Met een tak bestrijkt zij de tovercirkel, waarin symbolen van duivel en dood getekend zijn. Door deze magische middelen is zij in staat de geest van Samuel op te roepen. De vorm van de tovercirkel komen wij ook bij andere figuren uit deze macabere wereld tegen. Zo is er in de *Romant des Romains* van Du Verdier, Parijs

1626, een gravure van Crispijn de Passe, waarop de tovenaer Alcandre in zijn tovercirkel staat afgebeeld en waarin ook verschillende symbolische voorwerpen en tekens zijn geplaatst³. In de tovercirkel op de compositie van Schönfeld zijn de uil, de pad en de slang symbolen van resp. het kwaad, de duivel en de zonde⁴. Bovendien is de uil dikwijls het belangrijkste attribuut van de heks⁵. De dierenschedel en de beenderen duiden op de dood. Rechts van de uil is de wolfsangel weergegeven, waaraan een magische kracht werd toegekend. Ook het andere teken hoort, evenals de overige symbolen in de cirkel, geheel in de wereld van magie en toverkracht thuis. De juiste betekenis ervan is mij duister. Op de muur in de grot staan twee sarcophagen, waaruit geesten opstijgen en een urn, versierd met klassieke reliëfs. Op de grafsteen – in het graf is nog net een duivelachtige kop zichtbaar – staat vermeld:

JH. Schönfeldt Inventor en rechts daarvan *Gabriel Ehinger sculpsit*. Onder de prent staat een opdracht (ik kom daar nog op terug) van Schönfeld aan David Thoman, een lid van de stadsraad te Augsburg.

Schönfeld nam pas in de laatste fase van zijn leven (omstreeks 1672) leerlingen in dienst. Wel zijn al eerder (tussen 1660 en 1670) vele van zijn schilderijen en ontwerpen in prent gebracht, waardoor wij een beeld krijgen ook van die scheppingen die verloren zijn gegaan. Een belangrijke leerling van Schönfeld was Gabriel Ehinger (1652–1736), een schilder en graveur die zijn hele leven in Augsburg werkzaam is geweest. Behalve prenten naar eigen ontwerpen, graveerde hij vooral naar Schönfeld. Het is bekend dat deze laatste op een zeer speciale manier met zijn leerlingen werkte⁶. Hij liet hen de gravures naar zijn werken in verschillende fases uitvoeren, die door hem gecontroleerd en verbeterd werden. De proefdruk van de eerste plaat voor onze ets van Ehinger waarin allerlei partijen met de pen en het penseel zijn ingetekend is hiervan een voorbeeld (afb. 2). We veronderstellen dat Ehinger de figuur van Saul, de rechter rotswand, de rug van Samuel en delen van het graf graveerde. De rest tekende Schönfeld zelf bij. Naar dit voorbeeld maakte Ehinger zeer nauwkeurig

op een nieuwe koperplaat zijn definitieve ets (afb. 1)⁷, die iets kleiner is dan zijn eerste opzet. Het enige opmerkelijke verschil tussen de twee voorstellingen is de nog niet ontstoken fakkel op de ingetekende prent, terwijl het lichtschijnsel al wel is weergegeven. Een ander voorbeeld van deze samenwerking tussen Schönfeld en Ehinger is *De eed van Hannibal*. Eerst etste Ehinger, naar een schilderij⁸ dat Schönfeld tussen 1665 en 1670 maakte, de belangrijkste figuren en enige delen van de architectuur (afb. 3). Het overige tekende Schönfeld er weer met pen en penseel in. Ook in dit geval begon Ehinger voor de definitieve ets⁹ op een nieuwe plaat die qua voorstelling geheel overeenkomt met de ingetekende prent. Ook hier is de voltooide ets iets kleiner.

Over de vraag of Schönfeld's voorbeeld voor onze prent een schilderij of een tekening is geweest, zijn de meningen verdeeld. Uit het feit dat de prent is opgedragen aan David Thoman wordt door verschillende auteurs de conclusie getrokken dat er inderdaad een schilderij heeft bestaan¹⁰. Een dedicatie op een prent behoeft o.i. echter nog niet te impliceren dat er een schilderij geweest moet zijn dat aan dezelfde persoon is opgedragen. De Augsburgse kroniekschrijver Paul von Stetten vermeldt in 1788 dat er een schilderij met ons onderwerp in de verzameling van de Deken van de dom te Augsburg was¹¹; bovendien wordt er ook een schilderij met dit thema vermeld in een Salzburgse inventaris van 1803¹².

Gaat het hier om één en hetzelfde schilderij? Is deze voorstelling identiek aan onze prent? Links onder op de ets staat: *JH. Schönfeldt Inventor* en niet *JH. Schönfeldt pinxit*, zoals meestal het geval is als een graveur naar een schilderij werkt. Alleen de vondst van het schilderij zelf kan hier zekerheid verschaffen¹³.

Noten

¹ Mevrouw D. de Hoop Scheffer maakte mij op deze prent attent. Ik dank haar voor de hulp die zij mij bood en waardoor zij mij stimuleerde bij het schrijven van dit artikel.

² Louvre, Parijs. Zie: cat. tent. *Salvator Rosa*,

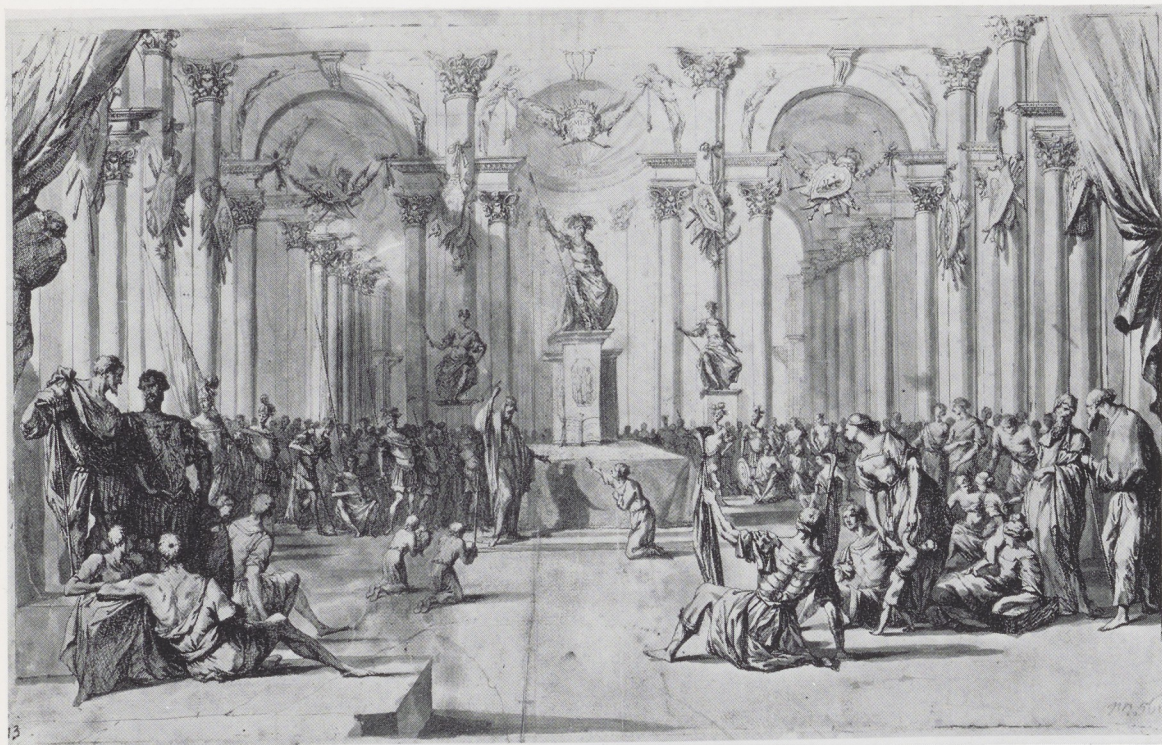
Afb. 1. G. Ehinger. Saul bij de heks van Endor.
 Ets en gravure, 400 × 308 mm. Rijksprenten-
 kabinet, Amsterdam.

Afb. 2. J. H. Schönfeld en G. Ehinger. Saul bij de heks van Endor. Proefdruk van de eerste plaat met pen en penseel ingetekend, 427 × 315 mm. Graphische Sammlung der Staatsgalerie, Stuttgart.

Afb. 3. J. H. Schönfeld en G. Ehinger. *De eed van Hannibal*. Proefdruk van de eerste plaat met pen en penseel ingetekend, 305 × 499 mm. *Graphische Sammlung der Staatsgalerie, Stuttgart*.

Londen, Hayward Gallery, 1973, nr. 46; *Raggi* 10 (1970), p. 47, afb. 6; R. Biedermann, *Die Zeichnungen des Johann Heinrich Schönfeld, Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 8 (1971), p. 164-165, afb. 48.

³ D. Franken, *L'Œuvre gravé des Van de Passe*, Amsterdam-Parijs 1881, nr. 1365 (2); *Cat. tent. Les Sorcières*, Parijs, Bibliothèque Nationale, 1973, nr. 118, met afb.

⁴ J. J. M. Timmers, *Symboliek en iconografie der christelijke kunst*, Roermond-Maaseik 1947, nrs. 755, 758, 732.

⁵ *Raggi o.c.*, p. 43-61; *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte* VI, München 1973, Sp. 292, afb. 31, Sp. 306.

⁶ *Cat. tent. Deutsche Maler und Zeichner des 17. Jahrhunderts*, Staatliche Museen, Berlin, 1966, nr. 201.

⁷ Deze ets bevindt zich ook in Stuttgart, Augsburg en Wenen. Zie: Herbert Pée, *J. H. Schönfeld, die Gemälde*, Berlijn 1971, NS 45, p. 233.

⁸ Fürst Liechtensteinische Gemäldegalerie, Vaduz. Zie: Herbert Pée *o.c.*, nr. 118, afb. 141.

⁹ Deze bevindt zich in Wenen, Augsburg en Stuttgart. Zie: Herbert Pée *o.c.*, NS 44, p. 232; *Cat. tent. J. H. Schönfeld*, Museum Ulm, 1967, nr. 236, afb. 242.

¹⁰ *Cat. tent. J. H. Schönfeld*, Museum Ulm, 1967, nr. 168; *Cat. tent. Augsburger Barock*, Augsburg, Rathaus und Holbeinhaus, 1968, nr. 344, afb. 164 en zie noot 6.

¹¹ Paul von Stetten, *Kunst-, Gewerbe- und Handwerks-geschiede der Reichsstadt Augsburg*, Zweiter Teil oder Nachtrag, Augsburg 1788, p. 196.

¹² Herbert Pée *o.c.*, nr. V 88, p. 260.

¹³ In het Rijksprentenkabinet bevinden zich de volgende prenten naar Schönfeld: Herbert Pée *o.c.*, NS3, NS29, NS39, NS42, NS45, NS62 en onder AB 58 en 59.